

Mehmet TABAKOĞLU (*)

XVI. YÜZYILDA TENKİTÇİ BİR SÛFÎ: NÛREDDİNZÂDE (**)

öz

Bu makalede XVI. yy.'ın meşhur Halvetî şeyhlerinden Nûreddinzâde'nin yanlış gördüğü dinî ve tasavvufî kişi, grup ve akımlara karşı yaptığı tenkitleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu tenkitler, Nûreddinzâde'nin *Şerhu menâzil* adlı eserinden hareketle ortaya koyulmuştur. Bu tenkitlerin özelde tasavvuf düşüncesi genelde İslam düşüncesi adına güncelliğini koruduğu ve faydalı olduğu söylenebilir.

anahtar kelimeler

Tasavvuf, Tenkit, Nureddinzâde, Ehli Sünnet, Şia, Zâhir, Bâtin.

abstract

A Critic Sufi in 16th Century: Nureddinzade

In this article, XVI. The critics of the religious and mystical people, groups and movements which Nûreddinzâde, one of the famous Halveti sheikhs of the nineteenth century, mistakenly perceived. These criticisms are based on the work of Nûreddinzâde's *Şerhu menâzil*. It can be said that these criticisms are especially useful and preserved in the name of Islamic thought in general.

key words

Sufism, Criticism, Nureddinzade, People of Sunnah, Shia, Imagination, Bâtin.

Giriş

Eleştiri/tenkit bilimsel araştırmaların vazgeçilemez bir yöntemidir. Eleştiriye açık olan ilimler, kişiler ve toplumlar kendini geliştirip varlığını koruyabilir. Eleştiri, hem bilimi hem de bilimsel araştırma ve incelemeleri hurafelerden ve yanlışlardan korur. Kapsamlı bir dinî hareket ve aynı zamanda bir ilim olan tasavvuf içinde pek çok grup, fırka akım, meslek, meşrep, tarîk ve tarîkat vardır. Bunları ortodoks, heterodoks ve heretik şeklinde üç büyük gruba ayırmak mümkündür. Birinciler kitap ve sünnete dayanan İslam geleneğine bağlı iken, üçüncüler bu gelenekten kopmuştur. İkinciler ise ikisi arasında bulunur.¹ XVI. yy.'ın önde gelen Halvetî şeyhlerinden olan Nureddinzade, birinci grup adına ikinci ve üçüncü gruplara karşı verdiği büyük bir mücadele ve bu gruplara yönelttiği sert eleştirileriyle ün kazanmıştır.

Tasavvufun ilmî bir disiplin olarak en önemli meselesi, şeriat-hakikat ilişkilerinin sınırlarını belirlemek ve bunun bir sonucu olarak ibâhîlikle mücadele etmektir. İbâhîlik, şeriati bir araç olarak kabul eder ve maksada ulaştıktan sonra aracın ortadan kalktığını iddia eder. Kendi dışındakileri hakikatten anlamayan bir gürûh olarak gören ibâhî düşüncenin muhalifi, sünnî tasavvuf anlayışıdır. Sünnî tasavvuf, Kur'an ve hadisleri, Ehl-i sünnet kelamı ve fıkhına göre anlamak ve buradan hareketle bir ahlak sistemi oluşturmanın adıdır. İbâhîlikle birlikte Şîî-Bâtnî anlayıştan uzak kalmak, sünnî tasavvufun diğer bir özelliği olmuştur. Serrâc, Ebû Talib el-Mekkî, Kuşeyrî, Kelâbâzî, Gazzâlî gibi yazarların ortaya koydukları tasavvuf anlayışı kısaca budur. Özellikle Gazzâlî ile birlikte âlemin kide-mi, Allah'ın tikelleri bilip bilmemesi ve bedenlerin dirilmesi konuları, felsefecilere karşı kelamî bakışla akidenin savunulduğu konular olmuştur.²

Nureddinzâde'nin tasavvuf anlayışı, tam da bu çerçevedeki bir geleneğin devamıdır. Eserleri ve hayatı, Ehl-i sünnete ve şeriata bağlılık; Şîî, Bâtnî, ibâhî vb. düşüncelerle mücadele etmek şeklinde özetlenebilir. Burada Nureddinzâde'nin çeşitli kişi, grup ve düşüncelere karşı geliştirdiği savunmacı ve tenkitçi söylemleri ele alınacaktır.

1. Nureddinzâde'nin Sahte ve Cahil Sûfilere Yönelik Tenkitleri

1.1. Şeriat, Zâhir, Bâtin

Bütün asırlarda sûfiler, şeriata ve dine uymanın zarureti üzerinde ittifak etmişlerdir.³ Nûreddinzâde'nin tasavvuf anlayışına göre salık, itikadında, hallerinde, fiillerinde ve sözlerinde şeriata uygun olanı ve olmayanı bilmezse, hallerini şeriata uygun yaşamaya güç yetiremez. Belki "münciyâtı mühlikât, mühlikâtı da münciyât" olarak bilip, ma'siyeti ibadet sayıp, ibadeti de ma'siyet zanneder. Yine Nûreddinzâde: "Zamanımızda bazı cahiller şeriata zâhirini bilmeden ve

âdâb-ı şeriâtın edepleriyle edeplenmeden, hakikatlerden haber vermektedir.” diyerek şeriata uygun bir hakikat anlayışına vurgu yapmaktadır.⁴

Nûreddinzâde, bazı sûflerin şeriâtı bilmeden hakikat konularında konuşuklarını ve bunların hiçbir şey bilmediklerini şu ifadelerinde de ortaya koymuştur: *“Zamanımızda olan bazı cahil sûfler, şeriâtı bilmeyip hakikatten haber verirler. Belki cemî’-i hakâyık bize keşfoldu diye ilm-i ledünden dem vururlar. Ona mâlik olduk derler. Hakikat-i şeriattan sual olunsa bir meseleyi bilmezler. Hak Teâlâ, Resûlünün şeriâtını bilmeyen kimseyi veli ittihaz edinmez. Bu muhakkak meseledir. Cemî’-i milel buna müttetiklerdir.”*⁵

Şeriatsız hakikatten, ledün ilminden konuşanlar her zamanda az veya çok bulunduğu gibi Nûreddinzâde’nin zamanında da var olmuştur. Tasavvufun dilini kullanan, ledün ilmi ve hakikatlerden bahseden herkes sûfi olamaz, veli de olmaz. Şeriât bu konularda belirleyici ve tek ölçüdür.

Nureddinzade, hürmet kavramını ele aldığı bir yerde, hürmetin ikinci decesini, kitap ve sünneti, zâhirine göre yaşamak ve şeriâtın zâhirini terk etmemek olarak ele alır. Zâhirin temsil için olduğunu, maksadın zâhirde olmadığını, kastedilenin bâtın olduğunu söyleyip tevil yoluna gidilmemelidir. İlk olarak kastedilen zâhirdedir, ikinci olarak bâtındadır. Zâhir manası yerli yerince olunca, şeriata uygun bir delalet bulunuyorsa o zaman bâtın tarafına da itibar olunur. Örneğin “Kur’an’da bakara kıssasında kastedilen, hayvanî nefse bir benzetmedir, gerçekte bu kıssa vaki değildir.” denemez.⁶ Çünkü bu kıssada anlatılan olaylar gerçekten vaki olmuştur. Ayetin olaya delâleti kesindir, bunu inkâr eden kâfirdir. Ama yapılan benzetmeye delalet (hayvânî nefse) işaretir; bunu inkâr eden kimse tekfir edilmez. Benzerleri bununla kıyas edilmelidir.⁷ Nûreddinzâde’nin tasavvuf anlayışının en önemli özelliklerinden biri zâhir-bâtın hakkındaki bu görüşleridir. Temkin ehli bir sufi olarak görülen Nûreddinzâde’nin bütün eserleri ve tenkitleri bu anlayışın bir ürünüdür.

1.2. İbâhîlik, İrade ve Kader

Sahte sûfliğin ibâhîliğe meyletmesinin sebeplerini Allah’ın itaat ve ibadete muhtaç olmadığı, sonsuz lütuf ve keremiyle günahları bağışlayacağı, dinî emir ve yasakların sağlayacağı mânevî yükselişin riyâzette elde edilebileceği, esasen bunun insanın yapısında mevcut olduğu, ebedî mutluluk veya felâket, ezelde takdir edildiğinden dinî kurallara uymanın bir önem taşımayacağı şeklinde özetlemek mümkündür.⁸

Nûreddinzâde’nin ibâhî düşünce konusunda çok hassas olduğu görülmektedir. O, riyazetsizlik ve ibadetsizlik hevesinde olanları şu sözlerle tasvir etmiştir: *“Zamânede olan firak-ı dâlle, riyâzet-i bedeniyeyi bil-küllüye terk edip ve ‘Biz maksâda vâsıl olduk, şimden girû riyâzete ihtiyacımız yoktur!’ deyip, belki*

nicesi dahî: ‘İbadete ihtiyacımız yok!’ -neûzü billah- derler. Onlar bu tâifeden değillerdir; belki Ehl-i İslam’dan değillerdir. Kendi kabahatlerini setr için ekâbir kelimâtını tahrîf etmişlerdir.’⁹

Nûreddinzâde’nin bu sözlerinden anlaşıldığına göre riyazetsiz tasavvuf, tasavvuf değildir, ibadetsiz İslam, İslam değildir. Kendisinde riyazete ve hatta ibadete ihtiyaç görmeyenler, her ne kadar sûfiyâne bir dil¹⁰ kullanırlarsa da bu durum, büyük velilerin sözlerini tahrif etmek ve kendi günahlarını örtbas etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir.

Nûreddinzâde tevbe konusu ele aldığı bir bağlamda, günahı küçümsemenin ve buna da tevbe etmemenin “ibâhîlik ve zındıklık”a yol açabileceğini şu sözlerle açıklamıştır: “*Vüs’at-i rahmet keşfolup Allah Teâlâ’nın rahmetine nispet kendi günahlarını az görmektir. Bu dahî ehl-i tahkik katında makbul değildir. Bundan tevbe etmek lazımdır. Zira ma’siyete cür’ete müeddî ve nefsin hevâsını himâyet ve kendilerini umûr-i mühlikeye ilkâ etmektir. Eğer bu hâleti daim olursa yani istiskâl-i zenb üzere musırr olup ve tevbe etmeyip kalırsa ‘ibâhat ve zendeke’¹¹ mukarrer olur. El-lyânü billah. Bunun sahibi, ‘Her nesne Hak Teâlâ’nın fazlıladır, benim irade (etmeye) nem var, niçin azap eder?’ demeye başlar. Bu kimse gâliben mürşid-i kâmil hizmetinde olmayıp kendi reyyle yahut bir nâkis hikem-i ilâhiyyeden gâfil kişiye ittiba’ etmekle olur.’¹²*

Burada Nûreddinzâde’nin vermek istediği mesaj şudur: Nefis günahlar konusunda cesurdur, günahı küçümser. Ayrıca kendi hevasını korumak için suçlu başka yerde arar ve bulur; günahın küçüklüğü ile rahmetin büyüklüğünü kıyaslayıp buradan iradeyi iptal etmek ister ki bütün bunlar yanlıştır. Nûreddinzâde, ibahî düşüncenin sebebini Allah’ın rahmetinin genişliği karşısında günahların küçük görülmesi olarak ifade etmiştir. Kendi görüşüyle veya kâmil olmayan nâkis bir mürşid nedeniyle bu tür yanlışlara düşüldüğünün altını çizmiştir.

Nûreddinzâde’ye göre bir kulun ileri derecede ihlâsa ulaşabilmesi için amelî kula kendisine aitmiş gibi görünen bütün yönlerini yok sayıp her fiili bizzat Hakk’a isnat etmesi gerekir. Fakat bunu yaparken çok dikkatli olmak gerekir: “Nasılsa benim iradem yok. Yapılması gerekenleri terk etmek de bana ait değildir, Hakk’a aittir.” Buna benzer sözlerle amel terk edilemez. Hakk’a teslim olup şeriatın haklarını yerli yerince ve tam olarak uygulamak gerekmektedir.¹³

İbahî düşüncenin kendine esas aldığı argümanlardan biri de her şeyin önceden ilimle belirlendiği ve bu ilmin iradeyi ortadan kaldırdığı iddiasıdır. Bu iddiaya karşı Nureddinzâde şunları söyler: “*İlm-i ezeli ehad-i tarafeyne müteallık olduğu abd ihtiyarı ile ol tarafı edecek olduğu içindir. Yoksa abdin ol işi işlediği ilm-i ilahi ol canibe müteallık olduğu için değildir. Zira ilim maluma tabidir, malum ilme tabi değildir. Pes ilm-i ezeliyi isyana illet etmek kemâl-i cehl ve nihayet-i gabâvettir.’¹⁴*

Nûreddinzâde bu açıklamalarıyla cebriyeyi ve kaderiyeyi reddederek Ehl-i sünnetin kader ve kaza konusundaki görüşlerini savunmaktadır. Bütün fiillerin, ilmin ve kudretin Allah'a ait olduğunu söyleyerek sevap ve azabın ortadan kalktığını söyleyenlerin cehalet ve dalalet içerisinde kaldıklarına dikkat çekmektedir. Çünkü insan fiillerinde cebir ve ızdırar yoktur. Allah'ın her şeyi bilmesi, kulları amellerine zorlaması anlamına gelmez. Sonuçta ilâhî ilim, isyan için bir gerekçe olarak sunulamaz.

1.3. Menfaatçi Sûfiler ve Vaizler

Nureddinzâde'nin tepitlerine göre kendi zamanındaki bazı bozuk ni-yetli kişiler, manevî yolları menfaatleri uğruna araçsallaştırıp kul-lanmaktadırlar. Bu konuda kendi ifadeleri şöyledir: *"Amma zamânede bazı mürâiler ki zuhur etmiştir, kendilerinin hayâlât-ı bâtınelerini ve tezvirât-ı fâsidedelerini keşf ü kerâmet deyip ashâb-ı dünyaya celb-i menâfi'-i dünyeviye için bey' ederler. Hâşâ onlar bu tâifeden değillerdir. Onlar şeytanlar, deccallerdir."*¹⁵

Burada Nûreddinzâde'nin kendi yaşadığı dönemde karşılaştığı sahte sûfilerle ilgili eleştirilerinden bir tanesine daha rastlamış bulunmaktayız. Bu sahte sufilerin özelliği öncelikle ikiyüzlü gösterişçiler olmasıdır. Hayallerini, yalan ve yanlışlarını keşif ve keramet olarak sunan bu kişiler dünyevî menfaat elde etmek için yalanlarını pazarlamaktadırlar. Himmət ehli kâmiller ise, dünyevî menfaat elde etmek bir tarafa, Allah'tan başka bir şeye iltifat etmeyenlerdir. Dolayısıyla Nûreddinzâde'ye göre: *"Erbâb-ı dünyaya mahrem-i esrâr-ı ilahiyye olmak ihtimali yoktur."*¹⁶

Nûreddinzâde yaşadığı dönemdeki vaizlerin halka dünyayı kötöleyip halkı onunla meşgul olmaktan uzaklaştırdıklarını söyleyip kendilerinin lezzetli yiyecekler yediklerini, süslü elbiseler giydiklerini, çok mal toplama yolunda oldukları için de tesirde zayıf kaldıklarını belirtmektedir. Ona göre salikin yapması gereken ise böyle durumlarda kendi ayıbıyla ilgilenip, başkasının ayıbını görmemektir. Salik böyle vaizleri bile Hakk'ın tercümanı kabul etmeli, nasihatleri doğru ise kabul etmeli, yanlışsa reddetmelidir. Kendisinden başka herkesin iyi olduğuna dair inanç beslemelidir.¹⁷

Bu ifadelerine göre Nûreddinzâde, halka vaaz verenlerin ayıplarını görmeyi tavsiye ederken bir taraftan da kendisi, onların bazı olumsuz özelliklerini sıralamıştır. Bu ve benzeri ifadeler, Nûreddinzâde'nin dinî ve tasavvufî anlayışında tenkit üslûbunun önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Nûreddinzâde'nin ulemâ ve vaizleri eleştirdiği yerlerden biri de, nimetleri beğenmeme hakkındadır: *"Nice kimseler vardır her veçhile Hak Teâlâ'ya muhtaç olduğunu idrak edemeyip vasil olan nimeti beğenmezler. Ekser-i ulemâ ve vâizler bu cehle müptelâlardır. Kendilerini zî-kadr bilip Hak Teâlâ'nın verdiği*

nimetini ta'lil ve taklil belki tahkîr ederler. Neûzü-billahi min zalike."¹⁸ Nûreddinzâde genellikle kendi yaşadığı dönemdeki bazı cahil, şeriatın uzak ve sahte sufileri eleştirmektedirken, bu cümlelerinde bazı alimlere ve vaizlere de tarizde bulunmaktadır. Onlar, kendilerini değerli görürken aynı değeri Allah'ın nimetlerine göstermemektedirler. Nimetleri kusurlu ve az görür, bazen de küçümserler. Böyle bir kadir bilmemezlik alimlerde ve halka nasihat veren vaizlerde görülebiliyorsa, avamın çok daha dikkatli olması gerektiği anlaşılmaktadır.

1.4. İstikamet, İtidal, Sünnete İttiba

Nûreddinzâde'ye göre istikamet ilk olarak amellerde istikamet ve ictihadda itidal üzere olmaktır. Şeriatın çizdiği sınırları aşır ictihatta ileri gitmemektir. Savm-i visâl, evlenmemek, hayvansal ürünler yememek gibi uy-gulamalar ictihadda ileri gitmenin örnekleridir.¹⁹ Bu mertebeler Nû-reddinzâde'ye göre gülüdüdür yani azgınlıktır. Bu ve benzeri yanlış uygulamalarla riya meydana gelebilir ve ameller boşa gider. Ulaşılması gereken itidal, şeriatın çizdiği sınırlar içerisinde bir ihlâsa sahip olmaktır.²⁰ İtidal nasıl sağlanır sorusunun cevabı, sünnete bağlılıkla cevap bulmaktadır.

Nureddinzade'ye göre, bu derecedeki istikametın önemli noktalarından bir tanesi de sünnete muhalefet etmemektir. Çünkü sünnete uymamak bid'attır ve her bid'at de dalalettir. Sünnete tabi olmadan yapılan ibadetler dalaleti artırır ve Hak'tan uzaklaşmaya neden olur. Bu miskin kişi ibadet ettiğini ve Hakk'a yaklaştığını zanneder. Sünnet yoluna ve şeriat kanunlarına uygun olmayan her amel merduttur.²¹ Nûreddinzâde bunları ifade ettikten sonra yine kendi zamanındaki bazı cahil şeyhlerin tuhaf hallerini eleştirmektedir. Hangi tuhaf haller olduğunu açıklamamakla beraber bu cahil şeyhlerin şeriat sınırlarını muhafaza etmedikleri ve sünnete uymadıkları anlaşılmaktadır.

2. Nureddinzade'nin Şia'ya Yönelik Tenkitleri

XVI. yy'da Osmanlı Devleti'ni içeride ve dışarıda en çok meşgul eden devlet Safevîler'dir. Şî-Bâtınî anlayışı bir devlet politikası haline getiren Safevîler'in Anadolu'da çıkardıkları isyanlarda, kitleleri harekete geçirmek amacıyla tasavvufî kişi ve zümreleri kullandıkları bilinmektedir. Özellikle Şahkulu (Şeytankulu)²², Baba Zünnun ve Kalandroğlu²³ isyanları bunun en somut örnekleri olmuştur. Osmanlı Devleti Safevî tehdidine karşı askerî ve siyâsî alanlarda mücadele etmekle birlikte, dinî ve tasavvufî alanlarda da mücadele etmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı ulemâsı ve mutasavvıfları, genel itibarıyla sünnetîliğin savunucusu olmuşlardır. Nureddinzâde'nin Şia ile ilgili sözleri, bir anlamda devletin güvenlik meselesini tasavvufî açıdan ortaya koymaktadır.

Konevî'nin *Nusûs'*una yazdığı şerhte ruhların taayyün makamlarını açıklayan Nureddinzâde'ye göre Hz. Ebubekir ve İsrail Arş'ın rûhânîliğinde; Hz. Ömer ve Mikâil Kürsî'nin rûhânîliğinde; Hz. Osman ve Cebrail Sidre'nin rûhânîliğinde; Hz. Ali ve Azrail Berzah makamında yer almaktadır. Bu hikmetin gerektirdiği mana uyarınca, hilafet tertibi bu sıraya göre inmiştir. "Böylece Kuran ve sünnetin delalet ettiği zâhirden ortaya çıktığı gibi Şia'nın ayrılıkçı mezhebi *batıldır*. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat cömertlik ve hoşgörü ehlidir. Allah'ım onlara yardım et! Onların arkasında yeryüzünde halife kıl. Çünkü onlar senin makamından korkmaktadırlar ve va'dinden çekinmektedirler. Bunun için Ebubekir ve İsrail *fenâ ve ifnâda* aynı mizaç üzeredirler. Ömer ve Mikâil *hak ve adalette* aynı mizaçtadırlar. Osman ve Cebrail *ilmi, hayayı ve cömertliği* içine almada aynı mizaçtadır. Ali ve Azrail *cesaret, itaat ve her şeyi yok etmede* aynı mizaçtadır. Nebî s.a.v.'in mülk ve melekûtü idare etmede insanlardan dört tane yardımcısı ve şeref sahibi meleklerin reislerinden de dört tane yardımcısı vardır. Kim bu dört insanın arasını ayırırsa bu büyük bir hatadır ve bu durum dört meleğin arasını açmaya benzer. O halde Şia, bu ümmetin Yahudisi olup onların mezhebine uyanlar da onlardandır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*De ki: Her kim Cebrail'e düşman ise, bilsin ki o, Allah'ın izni ile Kur'an'ı; önceki kitapları doğrulayıcı, mü'minler için de bir hidayet rehberi ve müjde verici olarak senin kalbine indirmiştir. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.*" (Bakara/2, 97-98)

Adalet bu dört insanla bu dört meleği itikatta, mahabbette, hilafetin tertibindeki kaderde yerleştirmede birleştirmektir. Kim bunların arasını açarsa onlar *zalimlerin* ta kendileridir. "*Biliniz ki, Allah'ın lâneti zalimler üzerinedir.*" (Hûd/11, 18) Hatta "*Kâfirlerin ta kendileridir.*" (Maide/3, 44) ve "*Allah'ın lâneti inkârcıların üzerine olsun.*" (Bakara/2, 89). Allah onlara (dört melek ve dört insanı ayıranlara) birleştirenlerin elleriyle azap edecek, kendi aralarını ayıracak, onlardan sakındıracak ve birleştirenlere yardım edecektir. "Allah mü'min topluluğun gönüllerini ferahletsin ve onların kalplerindeki öfkeyi gidersin. Allah, dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Tevbe/9, 15)²⁴

Görüldüğü gibi Nûreddinzâde, Ehl-i sünnetin hararetli bir savunucusudur. Bu satırlarında o, hilafet tertibine tasavvufî manalar yüklemiştir. Şia'ya bu ümmetin Yahudisi diyen Nûreddinzâde, "Şia kâfirdir!" dememiş; fakat hilafetin sünneti tertibini kabul etmeyenlere "zalimlerdir" diyerek ve peşinden yukarıdaki ayetleri sıralayarak dolaylı yoldan Şia'yı tekfir etmiştir. Nûreddinzâde tekfir konusunda ikinci olarak Simâvî'yi ve onun görüşlerini benimseyenleri hedef almıştır. Yine bazı cahil sûfleri de inkara düşmekle itham eden Nûreddinzâde'nin bu tavrının sebebi, içinde yaşadığı zaman diliminde meydana gelen siyasî, dinî ve tasavvufî yönden ayrılıkçı fikirlerin yaygınlaşmasını önleme isteğidir. Fa-

kat bize göre tenkitçi tavır faydalı olabilirse de tekfirci tavrın faydalı olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

3. Nureddinzâde'nin Bedreddin Simâvî, Vâridât ve Simâvîler Hakkındaki Tenkitleri

Nûreddinzâde Bedreddin Simâvî'nin Vâridât adlı eserine bir reddiye yazmış ve bu eserinde ahiret, ba's, haşir, cennet, cehennem, alemin kıdemi, Allah'ın iradesi vs. konularda Vâridât'a ve Vâridât'ı savunan şârihlere karşı, öenmlî eleştiriler yapmıştır. Bu eleştirilerin bir özeti mahiyetindeki değerlendirmelerini şu sözlerinde görmek mümkündür: "Bize Deccâllerin çıkacağını bildiren, bizi sapan ve sapıranlardan ayırarak hidayete erdiren; apaçık kitabında büyük kıyameti, âlâmetlerini, çürümüş cesetlerin haşredileceğini, nebîlerin ve takva sahiplerinin sultanı, habibi Muhammed a.s.'ın irşadıyla bize haber verdiklerine itaat ettiren Allah Teâlâ'ya hamd; peygambere, diğer nebî ve peygamberlere, peygamberin ashabına ve tertemiz ailesine salât olsun.

Bu kitap Simav oğlu Şeyh Bedreddin diye meşhur, sapmış ve sapıran, kıyamete kadar yeryüzünü ifsâd edenin kitabıdır. O bu kitabında ilhâda dâir sözler söylemiş; haşri inkâr etmiş, kendi zannınca âlemin kadîm olduğuna hükmetmiştir. Çünkü o fâsit hayâllerini, rahmânî keşifler sanmıştır. Hâlbuki bunlar bilgisizlik yüzünden kötülüğü emreden nefsinin tuzakları ve şeytanın süslü göstermeleridir. Bu nedenle kendisinin mertebeleri tamamladığını sanmış, hilâfete hak kazandığını vehmetmiş ve halkı tam tevhide irşâd niyetiyle saltanatı ele geçirmeyi kast etmiş; ilmi, marifeti ve zühdüyle ucba kapılmış, kendisini bütün din alimleriyle bir görmüş ve böyle inanmıştır. Oysaki onun cinsinden olan (Simâvîler) hem sapan, hem de sapırandır. Hiç bilmediği yerden istidrâc hallerine düşmüş, şeytanın kendisiyle oynadığı gibi o da cahillerle oynamış, onların dalaletine sebep olmuştur. Riyâzatlarının çokluğu, kendisini o hale getirmiş ki, rüyasında şeytan insanlara hükmeder bir halde büyük bir kürsîde oturmuş halde dilediğini öldürür ve dilediğini diriltir bir Rab olarak kendisine görünmüş, o da bu şeytanı, âlemlerin Rabbi zannetmiştir. Şeytan ona: 'Ayaklanma zamanı geldi, haydi uyan, yürü!' demiş; o da kendisini âlemin kutbu vehmederek ifsât edici itikadıyla ayaklanarak Dobruca, Zağra ve Yenişehir'de harekete geçmiş; o bölgede kendisini alim, arif, velî zanneden ve kazaskerliği zamanında kendisinden zeâmet alanlar bunu da davasında ve işlerinde doğru, sadık zannettikleri için yanında toplanmışlar; sonra hallerinin bozuk, keramet zannettiklerinin istidrâc, yolunun dalalet ve karanlıklara dalmak, cehalette boğulup kalmak, küfür ve ilhad olduğunu anlayınca yanından dağılmışlardır. Onun bu halleri araştırılmış, büyük bir fesada sebep olmaktan dolayı yakalanmış ve saltanat için kıyam etmesi nedeniyle Siroz'da asılarak öldürülmüştür. Kendisine tabi olanlar dağılıp gizlenmişlerdir. Bu risâlesinin adı *Vâridât*'tır."²⁵

Görüldüğü gibi Nureddinzade'nin Simâvî ile ilgili değerlendirmeleri oldukça serttir. Bunun en önemli sebeplerinden biri XVI. yy'da kendilerine Simâvî denen grupların Safevîlerle birlikte hareket ettikleri yönündeki iddialardır.²⁶ Nureddinzâde'nin Şiilik'e karşı tavrının bir benzerini Simâvîlik hakkında görmek tutarlı bir eleştiri anlayışını ortaya koymaktadır.

4. Hamza Bâlî'nin İdamında Nureddinzade'nin Rolü

XVI. yy'da bazı sufi şahısların devlet tarafından idam edilmesi, tasavvuf tarihinin en dramatik olaylarından. İsmail Ma'şûkî (ö. 945/1538-1539),²⁷ Muhyiddin-i Karamânî (ö. 957/1550) ve Hamza Bâlî (ö. 969/1561-1562) gibi suffilerin idamlarına bakıldığında, İsmail Ma'şûkî ve Muhyiddin-i Karamânî'nin idam gerekçelerinin kayıtlara geçtiği görülmektedir. Buna göre bozuk bir Vahdet-i Vücûd düşüncesi, kabir azabı ve hesap konularının inkârı, ruh göçü, ibadetlerin hafife alınması, ibâhîlik, livata ve zinanın helal sayılması gibi suçlamalarla idam edilen Ma'şûkî ve Karamanî'nin, bu iddialara ne cevap verdikleri bilinmemektedir.²⁸ Hamza Balî'nin de benzer gerekçelerle idam edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü idamına hükmeden Ebussuûd, Ma'şûkî'nin ilhad ve zındıklık nedeniyle idam edildiğini, Hamza Balî'nin de onun gibi zındık ise öldürülmesi gerektiğine dair fetva vermiştir.²⁹ Atâî'ye göre de Hamza Bâlî'nin idamının sebebi, şeriatın uzaklaşmasıdır.³⁰

Seyyid Seyfullah (ö. 1010/1601) ve Belgradlı Münîrî (1026/1617) tarafından, Hamza Bâlî'nin idamında Nûreddinzâde'nin rolü olduğuna dair çeşitli iddialar dile getirilmiştir.³¹ Bu iddiaların doğru olma ihtimali yüksektir. Çünkü: "Zamanımızda bazı cahiller şeriatın zâhirini bilmeden ve adab-ı şeriatın edeleleriyle edeleplenmeden, hakikatlerden haber vermektedir."³² şeklinde bir tasavvuf anlayışına sahip olan Nûreddinzâde'nin, Hamza Bâlî hakkında iyimser düşüncelere sahip olması beklenmemelidir.

Peki Nûreddinzâde, devlet yöneticilerine, Hamza Balî hakkında yönlendirici ve idamına sebep olan ithamlar yöneltmiş midir? Bu soruya, Nûreddinzâde'nin şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi ve Nûreddinzâde'den feyiz aldığı bilinen Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvuf anlayışlarını ve üsluplarını birlikte değerlendirerek "evet" demek mümkündür.³³ Çünkü Nûreddinzâde'nin şeyhi Sofyalı Balî Efendi'nin, Safevîler'e karşı alınması gereken tedbirlerle alakalı olarak Rüstem Paşa'ya (şikayetvari) bir uyarı mektubu kaleme alması,³⁴ yine Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Bedreddinîler/Simâvîlerle ilgili olarak I. Ahmed'e bir lâyiha kaleme alarak onlara ciddi ithamlar yöneltmesi ve alınması gereken tedbirlerden bahsetmesi³⁵ birlikte düşünüldüğünde, Nûreddinzâde'nin de Hamza Bali hakkında benzer bir tavır almış olabileceği akla gelmektedir. Nûreddinzâde'nin eserlerinin içeriği ve üslûbu da bunu destekleyen bir mahiyet arz etmektedir. Bu anlamda Sofyalı

Bâlî Efendi, Nûreddinzâde ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, *müteşerrî* sufiler olarak sergiledikleri bu tavırlarından hareketle kendilerine, yaşadıkları dönemde “*sünnî tasavvufun uç kalemşöürü*” benzetmesi yapılabilir.

Sonuç

Tasavvufta tenkit, sahih İslam düşüncesinin vazgeçilmez bir yöntemi olarak her zaman var olmuştur. XVI. yy.'da heretik akımlara karşı ciddi tenkitler yönelten Halvetî şeyhi Nûreddinzâde'nin eleştirileri Osmanlı tarihi ve tasavvuf tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Sahih İslam irfan geleneğini devam ettiren ve onu bozulmalara ve sapmalara karşı korumayı amaçlayan Nûreddinzâde'nin yaptığı bazı uyarılar, hala güncelliğini korumaktadır. Özellikle Şî-Bâtınî anlayışa ve ibahacılığa yönelttiği tenkitlerinde bu durum açıkça görülmektedir.

Nureddinzâde'nin üzerinde önemle durduğu konuların başında hiç şüphesiz Kur'an ve sünnetin zahirine aykırı olmayan bir tasavvufî yaşantı gelmektedir. Buna göre tasavvuf dilini kullanan ama ibadetsiz ve riyazetsiz bir yaşam süren, buna da Allah'ın iradesi ve kadercilikle kılıf bulan kişiler sufi değildir. Yine dünyevî menfaat sağlamayı amaç edinerek insanları kandıranlar, kendileri lüks ve konfor içerisinde yaşayarak insanlara dünyayı kötöleyenler de sahih bir tasavvuf geleneği içerisinde görülemezler.

Nureddinzâde'nin tenkitlerini önemli kılan diğer bir husus, XVI. yy.'da Osmanlı Devletine büyük bir tehdit oluşturan Safevîler'e ve adları onlarla birlikte anılan Simâvîler'e karşı aldığı tavidir. Nureddinzâde'nin bu eleştirel tavrı, onun devlet güvenliği meselesiyle de yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Zaman zaman kullandığı tekfir ifadelerine katılmadığımızı belirterek, sonuçta onun eleştirilerini ilk başta dinî-tasavvufî geleneği koruma ve savunma amaçlarına matuf ve ikinci olarak dönemin siyâsî şartları gereğince değerlendirmek gerekmektedir.

Notlar

- (*) Arş. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı mehmettabakoglu@gmail.com
- (**) Bu makale Mehmet Tabakoğlu'nun “Nureddinzâde, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı” adlı doktora tezinden derlenmiştir.
- 1 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergah Yay., İstanbul, 1. Baskı, 2014, s. 25, 27.
 - 2 Ekrem Demirli, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, *Gazzâlî Konuşmaları*, Haz. M. Cüneyt Kaya, Küre Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2013, ss. 265-274.
 - 3 Bkz. Ebu'l-Alâ Affî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul, 2009, s. 109. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren tasavvufun şeriat ve hakikat karşısındaki serüveni için bkz. Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu: Şeriat-Hakikat İlişkisi*, Bursa, 2015, s. 272.

- 4 Nûreddinzâde, *Şerhu menâzil*, vr. 8b. Bundan sonra bu eser “ŞM” kısaltmasıyla kaynak gösterilecektir.
- 5 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 60a.
- 6 Ebû Said Harrâz (ö. 277/890) şöyle demiştir: “*Şeriatın zahirine muhalif her batın batıldır.*” Bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 409.
- 7 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 56a-57b; Zahir ve batın kavramlarının tasavvufî açıdan hangi anlamlara geldiğiyle ilgili olarak bkz. Dilaver Selvi, “Her Ayetin Bir Zahirî Bir Batın Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. XI, Sayı 2, Samsun, 2011, ss. 7-41.
- 8 Hasan Onat, “İbâhiyye”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 253-254.
- 9 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 30a-30b, 71b, 117a-117b.
- 10 “Sûfiye sûretinde olan cehele, nice sözler söylerler bazı fık ve bazı küfürdür. Onlar sûfiye değildir. Sûret-i insanda şeyâtîndir. Ziyâde hazer gerektir bunlardan.” Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 84b.
- 11 Zındık, âlemin kadîm olduğunu ileri süren, Allah’ı yahut Allah’ın birliğini ve âhireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen kimseleri ifade eden bir terim. Bkz. Mustafa Öz, “Zındık”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2013, s. 390-391.
- 12 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 12b-13a.
- 13 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 59 b.
- 14 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 89a-90a.
- 15 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 123b-124a. Hücvirî, dünya menfaati elde etmek amacıyla sûfi gibi görünenler için “mustasvif” terimini kullanır ve onları gerçek sufilere kıyasla sinek ve kurtlara benzetir. Bkz. Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcûb*, trc. Esad Abdülhâdî Kandil, Beyrut, 1980, s. 231.
- 16 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 124a.
- 17 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 23b-24a.
- 18 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 77a.
- 19 Nûreddinzâde ifrat konusuna başka bir yerde şu örnekleri verir: Hristiyanların Hz. İsa a.s. hakkındaki düşünceleri bir ifrattır. Yine bazı mütezehhidlerin abdestlerini beğenmeyip abdestte çok zaman kaybederek namazı kaçırmaları ve elbiselerine ve yiyeceklerine şeriatın çizdiği sınırlardan daha fazla özen göstermeye çalışmaları ifrat örnekleridir. Cefaya örnek verdiği durum sufi sûretindeki bazı kimselerin avam gibi konuşmaları, avam gibi parlak elbiseler giyip lezzetli yiyecekler yiyerek: “Kâmillere zararı yoktur!” demeleridir. Bu iki mertebe, zulümdür. Salık için lazım olan, şeriatın sınırlarını yerli yerince bir itidalle korumaktır. Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 106b. Bu ifadelerine göre Nûreddinzâde için edeb, şeriat sınırları içerisinde ifrat ve tefritten uzak bir şekilde yaşamak demektir.
- 20 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 62a.
- 21 Nûreddinzâde, *ŞM*, vr. 37a, 61a-62a, 105b, 130a-131a. “Kitap ve sünnetin emrettiği istikametın gerçekleşmesini sağlayan en mühim faktör edebdir. Mutasavvıfların, sahibini utanılacak şeylerden muhafaza eden sağlam bir his ve irade olarak tarif ettikleri edeb, onların şeriat sınırlarını korumada önem verdikleri hususlardan biridir ve istikameti korumaya yarar.” Bkz. H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2004, s. 38.
- 22 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., 10. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2011, c. II, s. 230; Faruk Sümer, *Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri’nin Rolü*, Ankara, 1992, s. 33.

- 23 Uzunçarşılı, “Osmanlı Tarihi”, c. II, s. 309-310, 346-347, 450; İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, İstanbul, 1971, c. II, s. 123-125, 130; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süffilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992, s. 134, 186.
- 24 Nüreddinzâde, *Şerhu'n-nusûs*, vr. 131b-132b.
- 25 Abdülbaki Gölpınarlı, *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınevi, 1966, s. 48; Şaban Er, *Edirne-Simâvne Kâdîsı Emir İsrail'in Oğlu Şeyh Bedreddin Hakkında Son Söz*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yay., 2016, s. 555-556.
- 26 Bu iddialarla ilgili olarak bkz. Michel Balivet, “Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyân”, Çev. Ela Gültekin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 103, 117-118; Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s. 197; Franz Babinger, *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*, Çev. İlhami Yazgan, Ankara, 2013, s. 107.
- 27 Atâî, *Hadâyiku'l Hakâyik fi Tekmileti's- Şakâyik*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 89.
- 28 Ma'sûkû ile ilgili iddialar için Bkz. Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, 293-294. Karamânî ile ilgili iddialar için Bkz. *Age*, s. 302-303.
- 29 La'lîzâde Abdülbâki, *Sergüzeşt*, Sad. Tahir Gâlip Seratlı, Kardelen Yay., Konya, 2010, s. 46-49; Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-i Aliyye: Melâmîlik*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1338-1340s. 55. Hamza Balı hakkındaki yorumlar için ayrıca bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1931, ss. 72-77; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul, 2003, ss. 330-332. Uzunçarşılı'ya göre Hamzavilerde bilhassa Bedreddin Simâvî'nin tesiri vardır. A. mlf., *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 348.
- 30 Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 70.
- 31 Seyyid Seyfullah, *Câmiu'l-Maârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2335, vr. 11a; *age*, İBBAK Osman Ergin Yazmaları no: 565 vr. 11a; *age*, İBBAK Belediye Koleksiyonu no: 635, vr. 16b; Belgradî, *Silsiletü'l-Mukarrabîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no: 2819/3, vr. 113b-114a.
- 32 Nüreddinzâde, *Şerhu'l-vâridât*, vr. 8b, 9a, 24b. İbn Haldun'a göre insanı hidayete erdirmeye niteliğine en çok şeriat sahiptir. İlk sufiler böyle düşünür ve keşfen gaybı idrak ettikleri zaman bile bundan hiç bahsetmezlerdi. Bkz. İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil: Tasavvufun Mahiyeti*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1977, s. 258. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Keramet*, İstanbul, 2008, ss. 35-48.
- 33 Nathalie Clayer-Alexandre Popovic, “Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTKY, Ankara, 2005, s. 250.
- 34 Bkz. Tufan Gündüz, “Sofyalı Bali Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2010, sayı: 56, Alevilik özel sayısı, s. 203-210.
- 35 M. Şerefeddin Yaltkaya, “Bedreddin Simâvî”, *MEBİA*, Eskişehir, 1997, c. II, s. 445. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s. 198.

Kaynaklar

- Affî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul, 2009.
- Babinger, Franz, *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*, Çev. İlhami Yazgan, Ankara, 2013.
- Balivet, Michel, *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyân*, Çev. Ela Gültekin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

- Belgradî, Münîrî, *Silsiletü'l-Mukarrabîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no: 2819/3, vr. 113b-114a.
- Bolat, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul, 2003.
- Clayer, Nathalie – Popovic, Alexandre, “Osmanlı Döneminde Balkanlardaki Tarikatlar”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTKY, Ankara, 2005.
- Danişmend, İsmail Hami, *Kronoloji*, İstanbul, 1971, c. II.
- Demirli, Ekrem, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, *Gazzâlî Konuşmaları*, Haz. M. Cüneyt Kaya, Küre Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- Şaban Er, *Edirne-Simâvne Kâdîsı Emir İsrail'in Oğlu Şeyh Bedreddin Hakkında Son Söz*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yay., 2016.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınevi, 1966.
- , *Melâmetîlik ve Melâmetîler*, İstanbul, 1931.
- Gündüz, Tufan, “Sofyalı Bali Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2010, sayı: 56, Alevilik özel sayısı, s. 203-210.
- Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, trc. Esad Abdülhâdî Kandil, Beyrut, 1980.
- İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil: Tasavvufun Mahiyeti*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1977.
- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004.
- Kartal, Abdullah, *Tasavvufun Oluşumu: Şeriat-Hakikat İlişkisi*, Bursa, 2015.
- La'lîzâde Abdülbâki, *Sergüzeşt*, Sad. Tahir Gâlip Seratlı, Kardelen Yay., Konya, 2010.
- Nev'izâde Atâî, *Hadâyiku'l Hakâyik fi Tekmileti's- Şakâyik*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.
- Nûreddinzâde, Şerhu menâzil, Süleymâniye Kütüphanesi Hacı Reşit Bey Bölümü nr. 111.
- , *Şerhu'l-vâridât*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no: 1002.
- , *Şerhu'n-nusûs*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa Bölümü, no: 1278.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)”, Ankara 1992.
- Onat, Hasan, “İbâhiyye”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 253-254.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Öz, Mustafa, “Zındık”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2013, s. 390-391
- Selvi, Dilaver, “‘Her Ayetin Bir Zahirî Bir Batını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. XI, Sayı 2, Samsun, 2011, ss. 7-41.
- Seyyid Seyfullah, *Câmiu'l-Maârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2335, vr. 11a.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergah Yay., İstanbul, 1. Baskı, 2014.
- , *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Keramet*, İstanbul, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., 10. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2011, c. II.
- Vicdânî, Sadık, *Tomâr-i Turuk-i Aliyye: Melâmetîlik*, Evkâf-ı İslâmîyye Matbaası, İstanbul
- Yaltkaya, M. Şerefeddin, “Bedreddin Simavî”, *MEBİA*, Eskişehir, 1997, c. II, s. 445.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2004.